

ԱՐՁՈՒՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԹԵՌԻՎԻ ԵՂԵԶ-ՆՊԱՏՈՒՄԸ

«Եպեղեննեան շրջանի ազգային-քաղաքական իրողությունները, որոնք «սուրի և սովորական» անցած վերապրողների կյանքի սոսկ շարունակությունը չէին. «այլ մի ողջ մղավանջով» անցած վերապրողների կյանքի սոսկ շարունակությունը չէին. «այլ մի ողջ մղավանջով» աշխարհասփյուռ ներկայության գոյությունը», սերունդներին զոնե և զուր ճանապարհան իմաստով փոխանցելը իրամայականանց է:

Թեոդիկի (Թեոդորոս Լապձինճյան, 1873 թ. Կ. Պոլիս -1928 թ. Փարիզ) «Հուշարձան ապրի բասնմեկի» (Կ. Պոլիս 1919 թ.) կենսագրապատումը իր փեսակի մեջ բացատիկորեն առանձնանում է այն պարզատով, որ զրկել է Մեծ եղենից անմիջապես հետո, փորձահմտով բանահավաքի, երապարակազրի, հայության ամենաբարբեր շրջաններում մեծ համբավ վայելող գործիք կողմից, ում նկարմամբ ճակարտազրի «մեծահոգությունը» փոխհարուցվեց իր իսկ հերթագա ամխոնչ զործունեալթյամբ: Ըստ ժամանակազիրների, 1915 թ. Թեոդիկը նոյնպես շղթայակապ աքտորվում է Ներ Զոր, բայց հայ մարդիկների մի խմբին հաջողվում է նրան ազարի: Մինչ Առաջին աշխարհամարտի ավարտը Թեոդիկը որիշի անվամբ, ծագոյալ աշխարտում է Տավոսի թունելախորշերի ռազմական շինարարությունում:

«Հուշարձան ապրի բասնմեկի» կենսագրապատումը ընդգրկում է շուրջ ութ հարյուր միքավորականների, ազգային-քաղաքական, ազգային-կրթական, եկեղեցական զործիչների, համբային ոլորտի ազգապահ ներկայացուցիչների համառուր կենսագրականները՝ նրանց կյանքի անցած ուղու և զործունեալթյան լուսաբանմամբ: Գրքի առաջաբանի հետինակ, Մեծ եղենի վերապրողներից, Նայ Առաքելական Եկեղեցու սպասավորներից Զավեն Եպիփառուր, անդրադառնալով զրիք բացառիկությանը, կարսորում է զարոց ավանդվոր, հայ պարմության այս եղեննապարությունը հառնող «փաղանգը այն հերոսներուն», որոնք իրենց ժողովրդի սրբակության շղթաների դեմ պայքարելով՝ «զաղափարին հաղթանակի» նահապակներն են:

«Այդ զիշերն էր, որ բռնակալությունը, բռնակալություններն էն վայրագ, էն արյունկզակը, դավադրեց հայ ժողովրդի մրածան ու զործող ուժերուն դեմ: Այդ զիշերն էր, որ հավաքվեցան մեկին-մեկին հայ մրավորականները, ալ անզամ մըն ալ չվերադառնալու համար, ալ անզամ մըն ալ չքախելու համար այն դուռը, որ գոցված է իրենց եփենեն ցավի ու հուսահարության անհուն հառաջանքներու մեջեն: ...Ո՞ր են անոնք, որ հավաքացած էին, թե կրնան սպաննեն Գաղափարը խարույկներու վրա, հրով ու սրով: Պարմությունը ծածկած է անոնց անոնները մոռացության անարդ քողով: Ու մինչեւ կլուն անարգանքի բակ դահիճները, զոհերը կիսուին փառքին մեջ, անմահներու լեզվով: Մեր հանձնախումբը մարտոցաներով հարգանքի այս պարզ, բայց սրբազին հարկը մեր նահապակված զործիչներուն, որոնց մեջ բռնակալությունը հավակնեցավ սպանել հայ ազարպարության իդեալը, առաջնորդեցավ միակ մրածումով մը, դրոնել զաղափարին հաղթանակը՝ բիրս ուժին դեմ», - ասվում է գրքի առաջաբանում:

Արժանահիշապրավ է, որ մնահամբավ այդ գործիքներից շափերի անուն այսօր հայ հասարակության անծանոթ է: Համբավի մոռացված գործիքներից Հարությոն Շահրիկյանն իր ժամանակի օրենսգեղ-քաղաքագեպների այն ներկայացուցիչներից էր, որ 1903-ից 1915 թթ. Ա. Պոլիսի հայ մամուլում համեստ է եկել ազգային-քաղաքական, այսօր ընավ հրաժարապարագումներով:

Միևնույն ժամանակ լիներով Ձուրիխայի Ազգային ժողովի պարզամագոր (Կ. Պոլիսի մեծահամբավ թաղամաս համարվող Սլյուտիարից ընդրված), նա զբաղվում էր ոչ միայն ընթացիկ քաղաքականությամբ, այլև հրաժարակում ժամանակին մեծ հնչնդություն սրացած աշխափություններ («Մեր հավաքամբը», «Օսմանյան կայսրության անկման պարմությունը» և այլն):

Կարևոր համարելով ազգային պարմության դերը բոլոր ժամանակների համար, Ռ. Շահրիկյանը առանձնահավաքությունն նշում է ազգի անցյալի կարևորությունը՝ պազայի կերպման շարունակականությունը ապահովելու համար: Ժողովուրդների հարադրելության խնդիրը հուզել և առաջնային է եղել բոլոր ազգերի համար և բոլոր ժամանակներում. «Մեծ ազգերու պարմությունը անոնց մեծ դիմքերու պարմությունն է: Զնշեցեք Կեսարներու, Ալեքսանդրներու, Արիստոփեներու պարմությունը և այլս չմնար փայլը Հռոմեական, Մակերոնական և Հունական մեծություններն ու փառքերն: Բայց այս պայմանադրական ճշմարտություն մըն է: Վյո մեծությունները չէին կրնար դարբնվի, եթե միջավայրը և զանոնք ծնող ժողովուրդները ընդունակ չըլլային այդ մեծությունները ծնելու, որոնք անցյալի հալարվությունն ունեին և ներկային պինդ փարված են իրենց սրեղծագործություններով ու իշեալներով»:

Ընդհանրապես խոսելով ազգի հարավուության մասին, Շահրիկյանը կարևորում է մնայուն ազգային կյանք սրեղծելն ու դրանով առաջնորդվելը, այն, ինչ չափազանց դժվարին, եթե չասենք՝ անիրազործելի էր Արևմտահայագրանում, ավելի ճիշդ՝ 1908 թ. իշխանության եկած երիտրուրելի իշխանության պայմաններում:

Մինչեւնյան և դրան հաջորդող ժամանակաշրջանները, ազգային կյանքի տեղաբաշխությունները և մակընթացությունները, այսպես թե այնպես, իրենց խոր կնիքն են դրել Ձ-եռողիկի Եղեմնապարումում ներկայացված զրեթե բոլոր գործիքների կյանքի և զործունեության վրա: Ավելին, նրանցից շաբերը և առաջին հերթին արևմտահայ իրականության թերևս ամենահավասարակշիռ ազգային-քաղաքական գործիքը՝ Գր. Զոհրապը, որը նաև Ձ-ուրբիայի Պաղամենդի ամենահետինակավոր պարզամագորներից էր, անխոնց օրենսդիր-իրավաբանի իր զործունեությամբ, քարիներ շարունակ թուրքական քաղաքական-հասարակական կյանքի հորձանություն մի տիսակ անփոխարիննելի դեր էր սրբանենել: Ավելի իրազեկված էր և ավելի չափավոր՝ լայն բարենորոգություններ պահանջելու առումով, որպիսին Ռուսաստանի ու Ավրոպական պետությունների թվայաց աջակցությամբ պահանջում էին հայ քաղաքական ուժերը՝ Արաջին աշխարհամարդին նախորդող և հաջորդող դարիններին:

Սփյուռքահայ զրող Անդրանիկ Շառուկյանի բնորշման՝ «Զոհրապը իր ժամանակին ամեննեն ճառագայթուն դնեմքն էր, և ժամանակակիցներուն աշքին՝ ազգային հպարտություն մը: Եվ ահավասիկ որ լման հասակով մը կցցվի նաև ժամանակեն դուրս, բազմաշնորհ փաղանդին զանգվածովը կփիրապելի ամենուն, բայց չի ճնշեր ոչ մնկուն վրա, արձանի մը պես, որ բոլորն շքել է, լայնանիսպ ու գեղեցիկ, բայց որ երբեք չի նսեմացներ շուրջի մյուս

գեղեցկությունները: Մեծ եղիսնի զոհերուն մեջ Զոհրապը ընդունեցինք որպես խորհրդանշ, ոչ անպայման խառնվածքի նախասիրությամբ մը, և ոչ իսկ արժանիքին գերազանցությամբը, այլ պարզ այն պարբառով, որ առավելաբար իր անձին և զործին մեջ կզբնենք բոլոր պարտասիանները այն հարցումներուն, որոնք հայ միտքը չարչարած են անցյալին, կշարունակեն չարչարել այսօր»:

Ընդհանրապես, «Հայ միտք» և «Մեծ եղեռն» հասկացությունների՝ արդեն 90-ամյա փոխգոյացությունը առավել բացարելի-փեսանելի է Զոհրապի անձով և զործունեությամբ: Լինելով հայ միրի (ինչպես նաև ոգո) կենսունակ առարկայացման ջակարտով, այլ բառով ասած՝ հայ մարդու բարեմասնություններով օժիված առինքնող անհարականություն, Զոհրապը դեռևս 1914 թ. իր օրագրային գրառումներում նշում է. «Հայոց վիճակը մեծապես մրահոգություն պարբառելու հանգամանք ունի: Թուրքիո և Ռուսիո մորթալուր բախումին առիթով ո՞ր կողմը բռնել, ի՞նչ ընել. պարտասիանադպությունով լեցուն խնդիր: Ու եթե նոյն կարելի ըլլա կիսար որոշում մը փալ, ո՞ն է մարմինը, որ զայն պիտի գործադրել փաև և ազգին հոգվոց մեջ պիտի մրցնեն: Եվ ճիշդի ասոր համար ավելի քան երրեք պետք է անհարաբար ըդադրինք հերքելու դեպքերուն, դաս մը քաղենք անոնցմն և ապագա դեպքերը ճշշդի գուշակելու և անոնց համեմատ մեր ազգին բռնելիք ընթացքի մասին որոշ ուղղություն մը կարենալ գծելու համար»:

Դեպքերի զարգացման վայրիվերո ընթացքը և դրանց հաջորդող անակնկալ քաղաքական շրջադարձերը՝ սակայն նոյնիսկ Զոհրապի համար էին լիովին անսպասելի: Այլև անհնար էր երկու տիերությունների մորթալուր բախումից հայոց համար առաջացած քաղաքական հերքսանքների դեմք առնելը: Այլև չափազանց ժամանակավիճակ էր զոհրապյան «որո՞ն կողմը բռնելու» հարցադրումը, քանզի դեպքերի ընթացքը և ժամանակը աշխարում էին... ոչ հայոց օգիբին:

Գր. Զոհրապի օրագրային գրառումների (հավելապես 1915 թ. ապրիլյան նշումները) փազնապահելով գրամադրություններից ակնհայր է, որ մեծ գրողի մրահոգությունը դարձյալ պարտերազմական իրավիճակի հերքսանքներից խոլոյ փալն է: Սա չի նշանակում, թե նա խապա անպարբասպ է հանկարծական քաղաքական զարգացումներին, և որ ամենաէկանն է՝ այդ զարգացումների բռվում հայությանը սպասվելիք անկանխարեսելի ՈԾԻՐԻՆ:

Պարտերազմական գործողությունների զարգացումների, ռազմաճակարների գարբեր հավաքածներում տեղի ունեցող սպասելի և անսպասելի տեղաշարժերի և մնացյալ ամեն ինչի մասին Զոհրապը խորհրդածում էր՝ չափանիշ ունենալով բարոյականի այն գենակը, որը բարոյագուրկ և արյան ծարավ ազգերին բնավ չի առաջնորդել՝ «Ճողովուրդներն ուղղակի իրենցով կառավարելու» հրամայական խնդիր ունենալով:

Փոքր «ազգերու անկումին» խնդիրը քաղաքական թագերաբնույթ ավելի գեսանելի է, բայց «կսրահելու չէ», քանզի, ըստ Զոհրապի, հնարավորինս անվնաս դուրս ենելը «մեծ պարերազմնեն» գոնե իր կաղմից պարբառաբարնվում և արդարացվում էր՝ իհարկե անփենյալ հթթիհափի չարանենք ծրագրին, և պարտահական չէ, որ Զոհրապը անուղելի լավագեսի համբավ ուներ: Մեծ եղեռնի հերքսանքները հայոց համար շարունակապես զգալի են՝ ոչ միայն այն պարբառով, որ պարմական բնօրրանից փեղահանված մի ողջ ժողովուրդ

ցեղասպանության զոհ դարձավ, այլ նաև ծրագրավորված բնաջնջվեց ժողովրդի ամենակննասպու ՈԳԵՌԵՆ շերտը՝ միավորականությունը՝ ամենալայն ընդուրկմամբ: Թեղողիկի Եղեռնապատրումի եզակիությունը մեկ անգամ ևս այս ուշագրավ հանգամանքով է փաստվում:

Ազգապահպանման հրամայականներից կարևորագույնը, թերևս, Հայրենիքի գիւղակցումն ունենալն է: Ակնունու (Խաչարուր Մալումյան) համար, որը պայքարի բովում թրցված ազգային-քաղաքական գործիք էր, լավագեղյակ արևելահայոց և արևմտահայոց դարավերջի և դարասկզբի ազգային նկրումներին, Հայրենիքը նաև հավաքականության խորհուրդ և իմաստրավորում ուներ, առանց որի ցանկացած ազգի զիյխին դամոկլյան սրի պես կախված է ոչնչացման սպառնալիքը: «Ազգարագրական արյունը չէ, որ սպառնում է մի ազգի, այլ թափառական կյանքը, անվերջ փարագրությունը: Մի մոռացիք, որ քան փարուց ավել է, ինչ Օսմանյան բռնապելիքությունը հրծիկությամբ, սրով և կոփորածով, ինչպես ամբողջ Հայաստանում, մի նպագրակ միայն ունի. Վերացնել, նվազեցնել հայերին, դարձնել Հայաստանը անհայարնակ, որպեսզի այդպիսով մի մեծ զերեզմանաբար դրվի այն մեծ, ոգևորիչ հարցի վրա, որ գրադարձում է ամբողջ Եվրոպան՝ «Հայկական Հարց» անունով, և որը 600 տարվա սրբուկ ժողովրդի սրբում ծնել է և հոյս, և հերոսություն, և մարդկային մեծ իղեալներ... Այո, իդեալներ, որոնց իրագործման համար հայությունը միայն մի վայր ունի՝ Հայաստան: Մայր-Հայրենիքից հուրս հայ ժողովուրդը ազգ չէ... Սեզանից ավելի հայական և տգեսք մեր նախնիք՝ փանջանքների բովից անցնելով՝ մեզ թողեցին մի մեծ ժառանգություն-Հայրենիք: Միթե մենք մեր ապագա սերունդներին պեսք է թողններ լոկ հայկական զաղությներ...»:

Հայրենյաց դարավոր փառապանքի տրոփյունը իր հենք թերում է հասարակական լայն գործունեություն ծավալելու՝ դրանով իսկ դույզն-ինչ նպաստելու հանրային կարծիքին, որը «կրնա մեծ շահեկանություն թերել զաղափարի պայքարին»: Վյապիսի համոզում ուներ ժամանակի մեծ հրապարակախոսներից Տիրան Քելեկյանը, որը փարիներ շարունակ խմբագրելով թուրքական մեծահամբավ «Սարահ» օրաթերթը, հանդիսանում էր թուրքական հրապարակախոսության ռահվիրաններից: Ժամանակակիցների վկայությամբ, բազում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են բարեխոսել Բ. Դուան և անձամբ Թավեսարի առաջ՝ S. Քելեկյանի անունը դպագրվող հայ միավորականների ցուցակից հանելու համար, որպես ալիբությանը իր անմեացորդ եռանդը թերած գործիք: Բայց նման սկզբունքային միավորականներից «ասպասվող» միավակախությունը չէր կարող հայացինց քաղաքականություն ծրագրավորողներին հետ պահել իրենց նպագրակներից, որոնցից առաջնայինը հայության նզին ոչնչացնելն էր: S. Քելեկյանի պես անձինք այդ նպագրակների իրականացման ճանապարհին ոչ միայն կարող էին խոչընդուր հանդիսանալ, այլև անսպասելի զարգացումների փեղիք բայց, «ճշմարիքնեն մի զափվիք, սակայն ճշմարփությունը ժողովուրդին զիյուն մի նեփեր: Երբ ճշմարփություն մը անհաճ է, զայն ներկայացոր այնպես, ինչպես բարեկիրթ մարդ մը սրահին մեջ կներկայացնե իր համակրելի մեկ անձանոթր... զգացումը մեծ ազդակ մըն է: Սակայն պեսք չէ անոր դիմել, եթե զործունեության հերինանքը պիտի չվավերացվի միարին կողմն...»:

Թեսողիկի Եղեռնապարումում, որ ներկայացված հայ մշակույթի մեծանուն դեմքերի (Դ. Վարուժան, Միհամանթը, Ռ. Սևակ, Ռ. Զարդարյան, Ա. Հարությունյան, Գ. Բարսեղյան, Տ. Չյուրյան), ինչպես նաև մյուսների կենսագրապարումում ակնհայր է Մեծ Եղեռնի զոհերի ողբերգությունը: Այսինք բնակ էլ չի կարևորվում նրանց փարիքը, քանզի նրանք բոլորն ել լցուն են եղել սրբազնործ արարության կենսագրությունը լիցքերով և հավարամբով, հայ ոզու հավաքամբով: «Մենք չենք գրներ բան մը, որ այնքան մերը ըլլա՝ որքան զիր ու զիրը: Գիր ու զիրը միայն շոշափեի ու զգայի ձևեր ու երևոյթներ չեն, այլ ատան մեջ է խոսում ամբողջ ցեղը, իր մոքի և ընդունակությանց պատիկը»: Դրանդի (Մելքոն Կյուրծյան) իբրև ազգային-քաղաքական զործի և ծուրքիայի պատամնորի անդամի այս խոսքերը ապրելու նշանաբան և շնչառու կենսակերպ են եղել: Զաղաքական գործունեությանը զուգահեռ լրաբիներ շարունակ դասավանդերով գրաբար և հայ դպրություն, ինչպես Կ. Պոլսում, այնպես է զավաներում, Դրանդը «իշխանապերծ հայերենով մը» աշխատակցում էր հայ մամուլին՝ անդրադառնալով ոչ միայն ազգային երաժապաս բազում խնդիրների, այլև զավաներում հայ ազգային կացությանը և իրականությանը: Ուշագրավ են Դրանդի «Պանդոխիստի կյանքեն» խորագրով պատկերների շարքը: Դրականության խորքային դիմումներով սրբեղծված ժամանակագրությունը մինչեղենյան հայ կյանքի և հայ հոգու «ազգայնացած մշածումներու» շքեղ հանդիսարան լինելուց զարդ, հայրենապաշտության ջարագովում էր: «Գրաբարի դասագիրք», «Մեսրոպ և Սահակ անուն հայ նշանագիրներու պատմությունը» աշխաբությունները խիստ արժեվորելի են, քանզի անխոնջ զործի անմնացորդ սիրու և նվիրումի արգասիք են՝ հասարակական հնչեղություն և համակրանք վայելած:

Դրանդը նվիրյալների այն փաղանգից էր, ովքեր ունեին հսքակ զիրքակցումն այն բանի, որ հասարակական գործունեությունը պեսք է ոչ միայն ազգանպաստ շեշտադրություններ ունենա, այլև ձևավորի հայրենապաշտ մի սերունդ, որ ազգի, հայրենիքի նվիրաբերմամբ առաջնորդվի և զիրքակցական կյանքում ընդրի այն ճանապարհը, որը սկսվում և վերջանում է հայրենյաց փառքի ոգեկոչմամբ:

Երբեմ անհավաքայի թվալու աստիճան զարմանք է հարուցում այն հանգամանքը, որ մի կարծ, բայց բուռն ազգային նվիրագործությունների ժամանակաշրջանում (1890-1915 թթ.), ինչո՞ւ չէ նաև ազգային ողբերգության դարձակելուային փարիններին, իրար հետ, կողք-կողքի ապրել և սրբեղծագործել են հայ մոքի, ոգու, բազկի բազում նվիրյալներ: «Անձինք նվիրյալը» այս զիրքակցումի կարևորությունը խորապես են ապրել, ի զին ամեն ինչի հավաքամբով ծառայել ի վերուսդ փրկած ասրբածագուր կոչմանը:

Ռուբեն Զարդարյանը այդ ինների անուններից էր, զրող և խմբագիր: Ազգային զործի իր համբավն ու երևոյթները կշռադապելու ունակությունը դրակավին 1909 թ. նրան մղեց հիմնադրել «Ազարամարդ» օրաթերթը, որը հետքազայում պիդի համարվեր հայ ազգային կյանքի իրավ բնմ: Ժամանակի բազմաթիվ զրողներ, մշակույթի, հասարակական, քաղաքական գործիչներ իրենց ազգային-քաղաքական մկրպությունը սրացան «Ազարամարդ»-ում, ձևավորվեցին զաղակարապես և ըստ ամենայնի իրենց նպաստը բերեցին դժվարագոյն ժամանակներ ապրող հայության կյանքի դույզն-ինչ բարեկամանը: Զիազդին նրանք, եղան ականջալուր թուրքական վերնախապի սին խոսքումներին: Բարենողությունների լայն ծրագիր պահանջելով հավաքացին Ռուսասրանի և Եվրոպայի խո-

վրումներին, թե բոլրաքան խարդավանքներին էին ամսպատրասպ: Սրանք բոլորովին այլ խնդիրներ են՝ բազմից արծարծված թև՝ ժամանակի և՝ թե ենթագա շրջանի պարմարանների կողմից:

«Ժողովուրդներու արյունը այնքան առար ու անհաջիվ հոսած է՝ որքան անօրինակ, աննախընթաց ու հազվադեպ եղած է խղճահարությունը բռնապեսքին մուր հոգիին մեջ: Բայց բռնապեսքին արցունքը չէ: կաթած երեք պարմության մեջ: Ահա թե ինչու համար վշտակիր մարդկության Տառապանքը ու Արյունը՝ իրեն նախապետնը ու վիճմինդրություն պիտի շարունակեն պղպջալ ու վեր ժայթքել միշտ բռնավորների պալապներուն սեմին վրա և բազմաբեսակ բազմությանց ընդդեմ, մինչև որ ընկերական արդարության ու ազարության մեծ Գաղափարը զա վերջ դնելու մարդկային սրբկության և շահագործության, խնայելով Բռնավորներուն պղնձեա աշքերը՝ կարենցության արցունքներն, և մարդկությունը՝ իր ծով արյունն»: Ա. Զարդարյանի այս մրածումները իր պարմական հայրենիքում վրարանդիված ապրող ազգային գործիք, գրողի ապրումները չեն միայն, որ ապրենով դժոխային ներկան, ապագան չեր գենուում, և եթե գենուում էր, ապա ներկայի զարգացումների հոլովույթում միայն: Համենայն դեպս, քաղաքական իրավիճակն այլ բան չեր հուշում, մասնավանդ, երբ խնդրահարույց է դառնում նժարի վրա դրվող մի ողջ գեղաբնակ ձողովրդի ճակարագիր:

Ընդհանրապես, հանրագիտարանային նշանակություն և մնայունություն ունեցող թեկողիկան վավերագրապարումներում ներկայացված մրավորականության գերակշիռ մասն իրենց անցյալի գործունեությամբ, սրբնադարար աշխապանքով մեր պարմության մեջ ոչ միայն խոր ենթագիծ են թողել, այլև սրբնադած մնայուն արժեքներով իրենց ժամանակի ոգու կրողն են եղել՝ մշտական ազգային մրահոգություններով ներշնչուն, ազգային խնդիրներով բազմազբաղ, հնարավորինս իրենց գործունեությամբ նպաստելով ամենալայն առումով հայ կյանքի դժվար պայմանների բարեկավմանը: Սակայն իրականության և իդեալի սահմանագծին ժամանակն այլ մարդարավերներ էր առաջարություն:

«Իրականություն և իդեալ, առանց այդ երկվորյակ ըմբռնումներուն ազգ մը միշտ ներթակա է: անկումներու և դառն հուսախարությանց: Մեկով միշտ կյանքին շփումը կունենանք, մյուսով մեր աշքերը հեռանեցող ասպրին կիառներ»: Խմբագիր, հանրային գործիք, ազգային երեսփոխան Սարգիս Միհնայանը, որ քաջահմուս էր նաև ֆրանսերներ լիզվին, «աշխատափարած է Ֆրանս-հայերներ բառարան մը», իր փորձառությամբ և իրականությունը ըստ ամենային արժեքորենու «իրավեսական ճիզով մը» չեր կարող «անկումներու» կանխագետությունը եւ ներքին դաշնապը ցունենալու: «Իրականության մարդ մը»՝ այսպես է նա բնորոշել մեծ հայուկապես Աղբյուր Սերոբին (Սերոբ Վարդանյան), որի կենսագրապարումը իրավարակել է 90-ական թվականներին, ժնենում, Արամ Աշոտ գրչանվամբ: Նոյն այս բնորոշումը վերաբերվում է և իրեն:

Մրավորականի ուրույն նկարագրով և «հոգվո վեհությամբ» օժբված այս հայորդին, դակավին «Դրոշակ»-ում դրագրած հողվածներում, հայ-թրքական հարաբերությունների մասին իր եղրահանգումներում իրավեսորեն այն համոզմունքն էր հայդնում, որ հնարավորինս պեսք է հոգածու լինել հայ ազգաբնակչության նկարմամբ՝ որոշակի անվտանգության երաշխիքների պահովմամբ: Երկար դրահիներ ապրենով և վերոպական մի շարք եր-

կըրներում, քաջ ճանաչվող արևմդյան դիվանագիրության «խարդավանալից և սնանկ նկրտումները, որով երևութապես օգբակար ըլլալու ծիգեր ցույց կուտան»՝ Ս. Մինասյանը երբեք այն համոզմանը շինուածեց, որ «հայուն վերջին և գեսանելի-փրկարար հույսը՝ Եվրոպայի կողմն դարձողվառ բարենորդությանց շնորհիվ կարելի կըլլա ազգ ապրենաներ»:

Նահարակ մժավորականների փաղանգի մեջ դրկոր Նազարեթ Տաղավարյանը առանձնանում է ոչ միայն կյանքի որոշակի փորձառությամբ ու թուրքական շրջանակներում իր գործունեության փարբեր ոլորտների «համբավաբերությամբ մը, զոր միայն զգություն արթեցած է՝ ամենքին հետք բարձր շփումներուն ապենին», այլև ուղղամիտ մժավորականի կեցվածքով ու նվիրվածությամբ:

Փարիզում դարավերջին (1896 թ.), երկրագործություն և այգաբանություն ուսումնասիրելով, Տաղավարյանը վերադառնում է Կ. Պոլիս, պաշտոնավարում Երկրագործության նախարարությունում, միաժամանակ փարբեր բնույթի հոդվածներով թղթակցում պոլսահայ թերթերին: Կարծ ժամանակ անց նա վերաբին Փարիզ է վերադառնում հետքելով Սորբոնի համալսարանի բժշկական դասընթացներին: Ենթաքրքրությունների լայն շրջանակ ունեցող մժավորականի, ազգային խնդիրներով ապրող մարդու նրա գրեսակը, համբայան մնացած փարիներին չի կարողանում «հեռու գտնվիլ ապրելու գիսակ մը անկարողությամբ» իր ժողովրդին պապուհասած «անազորույն օրենքն» և վերադառնում է Կ. Պոլիս: «Սահմանադրության հոչակումին (1908 թ.- Ա. Ա.) ընդանու Կ. Պոլիս դարձա և ընդունեցա ազգային երեսփոխան, ապա՝ մեպոս Սվագեն, երբ կաթողիկոսության ընդունության իբր պատվիրակ՝ Կովկաս կզնվեի: Պատամենիքին մեջ վիճեցա մանավանդ հոդային հարցի և ազգային իրավանց պահպանումին ի նպաստ»:

Չոլկու. Ն. Տաղավարյանի կենսագրությունը, որ այնքան բացառիկ իրադարձություններով է հարուստ, ազգային, զիրական, մշակութային գործիք նրա ծավալած գործունեության վկայությունն է: «Մարդկային կազմախոսություն», «Ուրվագիծ պատմության հայոց», «Մանրէաբանություն», «Տիեզերք և իր կազմությունը», «Առդին առողջապահություն», «Մարդկային սաղմախոսություն»՝ սրանք նրա՝ հետքաբրքությունների անընդզրկելի շրջանակ ունեցող զիրնականի, ուսումնասիրողի փապագի սրբեղազործությունների ոչ լրիվ ցանկն է: Ցարդ անդիպա աշխաբություններից, հիրավի, կորողային համարվող «Կենդանաբուծություն» փասիափորյակը զրկել է շուրջ քառորդարյա անհուն գրենանքով, «զոր Խրիմյան Հայրիկի թելադրությամբ պարրասպած եմ», զրում է իր ընդարձակ ինքնազրապարում: Միջանկյալ նշենք, որ բազմահարորյակ այս աշխաբությունը մինչ այսօր վրիպել է բանասեր-պարմաքանների ուշադրությունից: Եթե ձեռագրերը պահպանվել են, թերևս կարելի է գրինել Պոլսուն Պատրիարքարանի դիվանում:

Այս բազմազբաղ և զիրական ամենադարբեր ոլորդիններում իր ծանրակշիռ խոսքով և խորիրդածություններով հայրնի մժավորականը նախ և առաջ ազգի ու ազգայինի ջարագումն ու պանծացնողն էր: Հայությունը նրա համար «այս շարունակական հարվածներու հետքանոր, գլաքարանալով՝ ներքին ուժի մը պիտի փրիապեքեր»: Եվ այս հանգամանքը անհրաժեշտություն էր դիվանում, քանի որ «Հայր կա ու կմնա կառչած Մայր Հայրենիքին, խուսելով իր բարբառը, պահելով իր տոհմային պապմությունն ու ավանդությունները, և այս ամենը շնորհիվ իր բարոյական հագիկությանց ուժին, այսինքն՝ հայրենասիրության, քաջու-

թյան, չարբաշության, խնայողության և ընդունելիան հարկի սրբության նախանձախնդրության, որով և փոկուն ազգ կոչված է պատմագիրներներ:

Քրիստոնեական դիսակենտրում հայր մեծ դեր մը կապարած է, ոչ միայն Ծիսուի կրոնը պաշտոնապես ընդունող ազգը եղած է, այլև Նազովեցվոյն վարդապետությունն այնչափ գորացած է, որ այդ երկիրը եղած է զորավոր թումբ մը Արևելքի մազդեականության և Հարավի Խորանության դեմ: Ասին այս միակ կարևոր քրիստոնյա ազգը պաշտպան կանգնած է դրացի բոլոր փոքր Եկեղեցիներու, և Միջին դարուն՝ իրքն առաջնորդ ու օժանդակ՝ ծառացած է Արևմտության Խաչակրաց Ս. Երկիրն ազարագրելու գործին մեջ, և որու հետքանոր՝ վրա դիմած է իր Կիլիկյան թագավորությունը: Իբր Քրիստոնյա իր այս դերն արժանի ըրած է զայն բազմաց կողմանն նահապակ ազգ անվանումին»:

Ոգու կորովի նմանօրինակ ուժգնությամբ, հավաքամբով լեցուն մրավորականի ապրած կյանքը, նախնյաց հիշարքականությունը վերապերենելու, առավելս խնկարկնելի ու ժառանգորդնելի դարձնելու միկումով է միայն հավերժականունք ու անլուկի: Այն, ինչ «արյան անհագելի ծարավով փարպած «եղեռնագործ ազգի մը կողմն» բնավ չներկեց: Ազգին անհիշողություն թողնելու մոլուցըով...» արյան գելքեր հորդեցան ու մարմիններ պղծվեցան քաղաքակիրթ-ամբարտ աշխարհին հայացքին առջև, ամենքին հայացքին առջև»:

Լևոն Լարենցը (Քիրիստության) այն նվիրյալ գաղափարակիրն էր, որ նույնիսկ քաղաքական պատճառներով հնչակյան իր ընկերների հետ վրարանդվելով Ամերիկա (Բոստոն)՝ «չղաղաքացրեց» հրապարակախոսի ու թարգմանչի գործունեությունը՝ Բոստոնում հրապարակելով «Զայն Հայրենյաց» թերթը: Այնուհետև շաբերի պես, հավատ ընծայելով իշխանության եկած երիտրութերին (1908 թ.), վերադառնում է Կ.Պոլիսի, շարունակում ազգային հասարակական գործունեությունը՝ գրադարական և թարգմանչական աշխարհությունը:

«Ֆրանսիական հեղափոխության պարմություն» բազմահարորյակի և Լինչի «Հայաստան» չափազանց արժեքավոր երկիրագորյակի, ինչպես նաև «Ղուրանի» (անգլերենից) թարգմանությունները Լ. Լարենցի կողմից պատահականորեն չեն մրամաղացվել: Ակադեմիական իմացության դիմումը ազգային-մշակութային գործի համար խիստ կարևոր էր ժամանակի հրամայականը, այն է՝ հայոց մշակութային և, ինչո՞ւ չէ՝ քաղաքական առաջնորդացի համար սրբեղծել նախադրյաներ՝ ազգային ինքնազիրակցության զարթոնքի սաղմերը «գրեսներ» եկրոպական քաղաքակրթության և ազգերի պարմության (զարգացումներ ապրող) հոդվածություն: Եվ, ինչո՞ւ չէ՝ հաղորդակցվել թուրք ազգի մարդկային և փիլիսոփայական հոգեբանությանը՝ նրանց կեցությունը և գիրակցությունը կազմավորող Ղուրանի միջոցով... Մի հանգամանք, որ հետքայում անչափ կարևորեց Մեծ եղեռնի վերապրողներից՝ մեծանուն գրող Հակոբ Օշականը՝ թուրքական ցեղի ու «զայնությանց սահմոկելի» դիմանությունը ներկայացնելով իր վեպերում և դրամաներում...

Քարսեղ Շահրազը ժամանակին ծավալած փաստաբանական և հրապարակախոսական գործունեությամբ հանրության ուշադրությանն արժանացել էր 1919 թ.: Փարիզում իրավաբանական կրթություն սրբանալուց հետո աշխափակցել է «Հայրենիք» և «Հորիզոն» պարբերականներին. «Օժիկած էր ոյուրասահ գրելու և խանդակառորեն հրապարակախոսերու կրկնակ կարողություններով»: Քաղաքականությունն իր պատկերացմամբ ազգերի և հայ-

կապես փոքր ազգերի անվտանգությունը սասանող «երևոյթ մըն էր», դրանով իսկ՝ «Ինչ եղիկելի «պայմանադրական» սուր մըն է քաղաքականությունը: Ինչ է պատերազմը: Ինչ է պետքությունը, ինչ է հեղափոխությունը: Ինչո՞ւ քանի մը հոգիներ դառապին հեղափոխելով, որիքներ դրառապին զանոնք զավելու համար, ինչո՞ւ այսինք ազգին պարկանող երի-դրասարդներ դրառին սպանելու համար... Ո՞վ է իրավունք դրեր դասակարգ մը մարդոց ըսելու, թե հոդի այս պարագ «իրենցն» է և այն պարագ «ուրիշներուն»: Ո՞վ է դրեր սահմանները, որ մարդիկ կանցնին, որոնք առանց զավելու, ապրի գիրնալու՝ կխճողին միւր-քերը, Երազը երկունիք կվերածեն ու կուզեն անպարճառ, որ Արցունիք ծովերը հոսին-քա-րածվին ամենուր: Մբածումներ, խորհրդածություններ, որոնց պարասիստնը «կերպ մը գոնե» սրանալու համար ժամանակի հորձանություն «կարգ մը պարմական եղելություններ ճանչնալու անհրաժեշտություն է պեսք՝ բիրով իրականությունը ականադեսի աչքը փեսնիլ»:

Սակայն իրականությունը, ինչո՞ւ չէ նախ և առաջ բարոյականի, «իմացական դաստիարակության» պահանջներ էր առաջադրում: Տաղանդավոր գրող և գրական քննադատ Ար-փաշես Հարությունյան այդ գիրակցումով բարոյականություն սերմանող «զրականության շաեր նկարում է գերազունք բոլոր կարելի շահերուն»: Վյուիեվու ավելացնում. «Աշխարհի գետահանն ըսդ կարելվոյն գեղեցկության զգալու պայմանավ միայն՝ ապրելուն մեջ շահե-կանություն կգդնեմ»:

Բացահիկ օժբագծության վեր գրողն ու մբավորականը, որ «սերունդի մը դաստիարակության խնդիրը՝ ազգի բարոյականին նպաստաբեր կհամարեն», իր իսկ խոսքովանությամբ, «բռնապետական» (համիլյան - Ա. Ա.) «շրջանին զավառեն դուրս չեր ելած՝ գերա-դասելով ուսուցչությամբ ազգի նկարագրի անխաթարության նպաստմանը: Այն, ինչ ինքն անվանում էր «իմացական դաստիարակություն» և չափազանց մեծ կարստություն դարձի Արևմբահայասրանում հայ ինքնության ազգային դիմագծի պահպանմանը՝ մեր ժողովրդի համար բախտորոշ և ճակարտագրական դարասկերին:

Ինքնության պահպանման խնդիրն, ընդհանրապես, մեր «առաքելական ոգու կարողությամբ, նպաստաբեր լինելության անշեշ կորովով ու վոկուն ընդդիմությամբ մը» (Շ. Օշական), զաղափարի նվիրյալների ամենօրյա հոգածու գործունեությամբ էր իմաստավորվում: Ինչպիսիք՝ Մեծ եղենի զոհերի փաղանգում, բնականաբար, կային, և նրանց թվում Շամբարձում Պոյածյանը (Մեծն Սուրադ, Զփոթել Սեբաստացի Սուրադի հետ. Ա.Ա.): Ազգային, քաղաքական այս անվանի գործիքը Նշակյան կուսակցության կազմակերպիչներից էր, «զինական ողին»: Նրա ազգային գործունեությունը սկզբուն և իր անընդհափուն շարունակությունն է ունենալու մինչեւ Մեծ եղենը: Վրեն 1888 թ. համիլյան քռնակալական իրավակարգը սարսող, Գում Գարուի նշանավոր «անզեն ցոյցեն» հետո, որի կազմակերպիչն էր, դարագրվում է Վրենք: Վյուիեվու՝ Կովկասից Սասուն՝ ղեկավարելու 1895 թ. Սասունի հայունի ապստամբությունը, որն առիթ հանդիսացավ եվրոպական դերությունների միջամտության՝ Ձորիքիային բարենորոգումների ծրագիր առաջարկելու, որով էապես պեսք է փոխվեր, դոյզն-ինչ բարվորվեր Արևելյան Անապոլիսյում ապրող ազգային փոր-րամանությունների վիճակը, և առաջին հերթին՝ մյուս ազգերի և ազգությունների համե-մար ակնհայր մեծամասնություն կազմող՝ հայ ազգաբնակչության:

Համբարձում Պոյաճյանի կյանքը (մինչև 1915 թ. օգոստոսի 24-ի անազորույն օրը, եթե մի խումբ ընկերների հետ իր վախճանը կնքեց կախաղանի վրա) շարունակական արտորների, դադավարությունների, արգելափակումների մի ընթացք էր, մինչև «Սահմանադրության վաղորդայմին» Կ. Պոլիս վերադառնալը, որտեղ ընդրվում է Ազգային երեսփառականությունը, այսպիս անուինական պատճենների անդամ (մեսուս) Աղանայից:

Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ արդեն գոնողի էին ունեցել Աղանայի (1909 թ.) սահմբարձումի կոտորածները և ժամանակակիցների վկայությամբ մերկացնող երևույթներ ունենալով թուրքիայի պատճառնենություն՝ իր դեմ հարուցում է թուրք ազգայնական և չափավոր ազգայնականության զայրույթը: Այն, ինչ շար կարծ ժամանակ անց Շ. Պոյաճյանին չներվեց, ինչպես նաև նոյն խնդիրները շոշափող պատճառնենությունը շար հայ անդամների, այդ թվում Վարդգեսին (Ռովիաննես Սիրենելյույան):

Մինչ ազգային, հեղափոխական գործունեություն ծավալելը, Վարդգեսը դրակավին երիտրասարդ սպանմանում է՝ «Կենդիկ վաշայի ազգային վարժարանի գուստությունը»: 1892 թ. «կմրնե ՀՅԴ կուսակցության մեջ և իր գործուն մասնակցության հերթականոր կրանքարկվի»: Վարդգեսի հերթական գործունեությունը սերպորեն կապված է հայ հեղափոխական շարժումների ամենաառանցքային իրադարձությունների հետ: Տարբեր վարդիների բանբային դաշտանագին կյանքը ոչ միայն նրան ընկնծոց, այլ ավելին՝ պայշտարի կորով ու վճռականություն ներշնչեց: Ընդհուպ այն ժամանակ, եթե թուրքիայի պատճառնենությունը էր և օրենսդրական նախաձեռնությունների ու հայանապատ բարեփոխումների ամվերապահ կողմնակից, «Տեղական հայ և օպար լրագիրների օրը օրին սյունակներ կնվիրենին իր մարտուցած զգայացուն վեճերուն արձագանքն ըլլալով: Ապրի 11-ի Մեծ Կարավաննեն վերջն էր, որ այս աննկուր հասարակական գործիքն ալ աքսորի ցուլը ձեռք կառնե՞ Զոհրապի հետ ընկերովի, եղերականորեն անփառունակ անհետելով միասին»:

Գր. Զոհրապի օրագրերում պահպանվում են այն գրառումները, որոնք իր՝ Զոհրապի, Արմեն Գարոյի (Գարեգին Պասդրմաճյան) կողմից կազմված հարցաթերթիկի պարասիաններն են Առաջին աշխարհամարտի իրադարձությունների զարգացումների կանխարգեսումներ ամփոփող: Խոնդրահարույցը հայ ժողովրդի ճակարտագիրն էր նրանց համար՝ պարերագական հորձանություն հնարավորինս անվնաս «գեհենից ելլալու» միահոգությունը:

Հարցաթերթիկը թվագրված է՝ 1914:

- «1. Գերմանիան պիտի հաղոր, թե՞ Անգլիո-Ֆրանսիան:
2. Նաղթությունը իշխու մեծ և ջախջախի՞չ պիտի ըլլա, թե՞ բարեկանա ձեռք բերված կարուր առավելություններե:

3. Որքան պիտի գլուխ պարերազմը, մինչև խաղաղության դաշինքին սպորտագրվե՞լը:
4. Բայքանյան պազիկ պետքությունները և թուրքիան պիտի մասնակցին պարերազմին:
5. Թուրքիո մեջ ներքին խռովություններ պիտի ծագին, թե՞ ոչ:
6. Խաղաղության վերահասպատումն թուրքիան պիտի շահած ելլե, թե՞ կորսնցուցած եղողային ամբողջության և քաղաքական իրավանց դիսակելքեն:
7. Հայոց վիճակը պարերազմի միջոցին ի՞նչ պիտի ըլլա. ի՞նչ պիտի ըլլա Ռուս-թուրքական պարերազմի մեջ Ռուսիո հայոց ընթացքը: Ռուսիո կողմը պիտի անցնին, թե՞ ոչ: Միջին Արևելքի, Կիլիկիո հայությունը ի՞նչ պիտի ըլլա:

8. Խողաղությունը վերահսկապված ժամանակ. Թուրքիա հայությունը քաղաքական փեսակերեց շահած. թե՛ կորսնցուցած դուրս պիտի զա»:

Սկզբուն ներկայացնում ենք միայն Վարդգեսի պատասխանները՝ նշելու համար ոչ միայն նրա պես փորձառու քաղաքական գործիք, այլ նաև շափերին համակած այն լավագութեական գրամադրությունները, որոնք բնավ դույզն-ինչ կասկածի փեղիք չեն դալիս, ավելին՝ չափազանց անսպասելի եք, որ ծրագրավորվում է մի ողջ ժողովրդի եղանականությունը քաղաքակիրք մարդկության անվարբեր հայացքի ներքո.

«1. Անզին-Փրանսիացիները պիտի հաղթեն:

2. Հաղթությունը՝ ջախչախիչ:

3. Տարիե մը պակաս պիտի դրև:

4. Ոչ:

5. Ոչ:

6. Թուրքիա շահած չի պիտի ըլլա:

7. Թուրք-ռուս պարերազմ չի պիտի ըլլա:

8. Հայերը շահած պիտի ելեն»:

«Լավագութեական ողբերգության» շեշտադրվածությունը, նորից ենք կրկնում, բնորոշ չէ միայն Վարդգեսին: Եվ քաղաքական կանխարեսումներն է ամեննին իրականությունը և դեպքերի զարգացումները բովանդակային խորով և իրավեսորեն զգնահարելու հետևանք չեն, մասնավոր Վարդգեսի թրծվածությամբ ազգային գործիք կողմից, այլ արգասիք՝ նենգ դիվանագիտության և դիվանագիտության և անպարփերացնելի ցեղային խարդավանքների:

Թեորիկի Եղենապատումում բազմաթիվ են այն ազգային, հասարակական գործիքները, որոնց անունը փառով է պատկան մեր պարմության հերոսական և ողբերգական դրաբերության մեջ: Իշխան (Նիկողայոս Պողոսյան), Վռամյան (Օննիկ Դերձակյան), որոնք «հայ ազգի բարձր համարումով ու ազնվական դիվարով, ոգու մարդկիկներեն զար, եղած են զաղափարի հավաքավորներ: Քիչ ազգեր ունին ասոնց պես վեն նվիրյալներ»:

Գրքում մեծ դեղ է հարկացված նաև («Կենսագրական» բաժնի երկրորդ մաս) զավաներում (Վան, Խարբերդ, Սվագ, Շապին Գարահիսար, Ուրֆա, Մուշ, Սասոն, Բաղեշ, Կեսարիա, Թալաս, Այնազ, Իզմիր) գործունեություն ծավալած անձանց ազգային-քաղաքական «իրողությանց» մասնակցությանը և կարարած ազգանպաստ դերին՝ դարավերջից սկսյալ մինչև Մեծ եղենն: Կան նաև այնպիսիք, որոնք դեղահանության օրերին, վերին պարահականությամբ զերծ են մնացել բռնություններից և փրկվել: Նրանց թվում թեորիկը նշում է «ներհուն վենեփացուն»՝ Հայր Արտեմ Ղազիկյանին:

Առանձին բանով ներկայացված են Մեծ եղենի զոհ շուրջ երկու հարյուր հայ եկեղեցականների կենսագրությունները: Ուշադրության է արժանի նրանցից շատերի «խաչին հաղթանակի» նվիրվածությամբ ծառայելու բացանիկ կամքն ու «մարդոց մեջ դրկունություն սերմանելու անդրդվելի կամքը»: Վարդան ծայրագույն վարդապետ Հակոբյանին ժամանակակիցները սիրով և պատրկառանքով են իշխում հավկապես իր եկեղեցաշեն գործունեության համար: Հայր Սուրբին անձամբ ճանաչել և զնահարպանքով է վերաբերվել Խորիմյան Հայրիկը: Ասդուն ծառայելու իր հավաքարմությամբ ու գորովանքով Վարդան ծ. վ.

Հակոբյանը դրանով իսկ ծառայում էր իր ժողովրդին՝ օրիհասական և ճակարտագրական օրերին. «1904 թ. Սասնո ահավոր կորորածին՝ ինք էր, որ Մուշ փութաց և արկածյալ ժողովուրդը հովվեց եռանդյամբ, մինչ Ս. Կարապետի վանքը զերծ պահելու համար ուղնագություններէն եամիջյան կառավարությունը հոն կողմէիր 200 գինյալ, որոնք ինքուր կեցան մինչև Սահմանադրության հոչակումը շնորհիվ Հայր Սուրբին շրջահայացության»:

Այն ամենն, ինչ փեսավ և ապրեց Մեծ եղեռնի ժամանակ հայ հոգևորականությունը, անպարկերելի է, սահմովեցուցիչ, քանի որ թուրքական կառավարիչները հալուկ հրահանգավորված գեղենկագրերում, հայ «զինու դարիքի» դրամարդկանց, միավորականության երևելի ներկայացուցիչների, կանանց ու երեխաների ոչնչացումից զար, ցուցում էին դպի առանձնապես դաժանորեն վերաբերվել հայ հոգևորականության նկարմամբ, որպես ազգի ոգու սերմանողների: Ժամանակագիրների վկայությամբ, հարյուրավոր հայ հոգևորականներ զոհվեցին Մեծ եղեռնի ժամանակ՝ իրենց արյամբ առավել սրբացնելով պատմական Հայրենիքի այնքան ավերներ ու ավարներ փեսած հողը:

Բացառիկ խնամքով և նվիրումով է Ձեռողիկը համահավաքել, կազմել և հրապարակել «Հուշարձան ապրի դրամնեկի» եղեռնապատումը, այնպիսի սիրով ու հոգածությամբ ընդհանրացնելով այն կարևորն ու զարոց համար ազգային-պատմաճանաչողական նշանակություն ունեցող կենսականը, որ վերապահված էր միայն իրեն՝ «Ամենուն դարեցույցների» անխոնջ հրապարակչին: «Հուշարձան ապրի դրամնեկի» եղեռնապատումը եզրափակվում է Մեսրոպ եպս. Նարոյանի խոսքով, որ հարկ ենք համարում սպորու որոշ կրճարումներով մնօքերել. «Հայ հոգևորականը ժողովրդի ծոցեն ծնած է և անոր անքաժանելի քաղացուցիչ դարրը կազմած է: Շատ խոնարի ու ժողովրդական է անոր դիպարը, հակառակ, որ մեր քաղաքական կյանքին անկումն ենքու բարձրագույն նեկավարը Ազգային Եկեղեցին եղավ:

Հայ կրոնավորը վճռական վայրկյաններուն պահած է իր բարձրությունն ու արժանավորությունը: Նկա և լուսաշող դեմքերու պարկառելի շարք մը կզեղազարդ մեր պատմությունը Դ դարեն ի վեր: Ան լիածենու բնրած է իր մասնակցությունը ազգային քաղաքակրթության դաշտարին մեջ: Ազգին ճակարտագիրը դարքնող բոլոր կարևորագույն շարժումներուն ու հզոր ճիզերուն մեջ դիրքական դեր մը ունեցած է: Ուստի շատ բնական էր, թե Ցեղին մարդիրոսության սրբազն մեղանին վրա իր զոհաբերության բաժինը մեծագույնը պիտի ըլլար:

Դժոխային ոճրագործության ահավոր սպանդին մեջ հայ կրոնավորը - Եպիսկոպոս, վարդապետ - քահանա - առհասարակ նահապակության պասկով անմահացան: Պայքը է ըսել, ի պափիկ հայ հոգևորականության, որ գրեթե չենք կրնար արձանագրել կրոնափխության դեպքեր և վերապրող խյակներուն մեջ հազիկ կիանդիայինք քանի մը հոգևորականի՝ մազապուրծ եղած: Կարելի չէ սպույզ վիճակագրությամբ կազմել ցուցակը նահապակ Եկեղեցականներու: Շատ մեծ է անոնց թիվը, քանի որ ամեննեն փոքրիկ զյուղն անզամ ուներ իր ժամն ու քահանան:

...Հավերժական փառքի և անմահության դափնիներուն արժանի են այն քազմաթիվ կրոնավորները, ամեն աստիճանի, որոնք իրենց սուրբ արյունը խառնեցին բյուրավոր ժողովրդյան մաքուր արյան հետ, և սրբագրության լուսապսակ երամը Սուրբ Ղևոնդյաններուն»: